

טורקיה וישראל

עודד ערן

באמצע שנת 2010 הגיעו היחסים שבין ישראל לטורקיה לשפל שלא היה כמוהו. התקרית ב-31 במאי, כאשר חיילים ישראלים הכניעו בה את ההתנגדות על סיפונה של ספינה טורקית אשר ביקשה לפרוץ את הסגר של ישראל על רצועת עזה, היא רק קצה הקרחון. עם זאת, יש לבחון את ההסלמה ביחסים שבין שתי המדינות לא רק בהקשר הבילטרלי. ההידרדרות המהירה מצביעה על שינוי עמוק יותר בהשקפת העולם של טורקיה. השורשים האידאולוגיים של ה-AKP (בטורקית: "מפלגת הצדק והפיתוח") והאכזבה המצטברת מהיעדר התקדמות במשא ומתן על כניסה לאיחוד האירופי הניעו את טורקיה לבצע שינוי במדיניות החוץ שלה בכיוון של חיזוק היחסים עם שכנותיה הקרובות.

השינוי באוריינטציה של טורקיה עוגן במסגרת תאורטית בספרו של שר החוץ שלה אחמד דוואטולו **עומק אסטרטגי**, ולאחרונה גם במאמרו "אפס בעיות במדיניות החוץ של טורקיה" ("מדיניות חוץ", 20 במאי 2010). דוואטולו עצמו ודוברים נוספים של ה-AKP מתנערים מהמרכיב העות'מאני ביסוד גישה זו,¹ אולם העבר העות'מאני, לצד השפה והדת המשותפות לאזורים נרחבים בסביבתה של טורקיה וכן המקום הגאוגרפי של האזור, הם מרכיבים חשובים של הגישה. מעבר להשוואה המסקרנת עם העבר העות'מאני, שינוי הקו טומן בחובו זרעים לחיכוך עתידי עם ישראל ועם האיחוד האירופי וארצות הברית.

סוריה ואיראן

השינוי הבולט מודגם בצורה הטובה ביותר ביחסים המשופרים של טורקיה עם שתיים משכנותיה הקרובות – איראן וסוריה. הסכסוכים משכבר הימים על מחוז האטאי, על זכויות מים ועל תמיכתה של סוריה במפלגת ה-PKK הכורדית, נדחקו לשוליים.

שתי המדינות חיזקו את יחסי המסחר שלהן, וביצעו תמרונים צבאיים משותפים (בחודש אפריל 2009). לציון ההפשרה ביחסים קיימו נשיאי שתי המדינות ביקורים רשמיים הדדיים.

השינוי במדיניותה של טורקיה יצר עבור ישראל הזדמנות ובעיה בעת ובעונה אחת. לאחר מלחמת לבנון השנייה, כאשר הסכים אהוד אולמרט, ראש הממשלה אז, לפתוח מחדש בשיחות עם סוריה, שהופסקו מאז כישלון השיחות בתיווכה של ארצות הברית בשנים 1999-2000, הייתה טורקיה מתווכת טבעית. בעיני ארצות הברית בתקופת ממשלו של ג'ורג' וו' בוש, הייתה סוריה חלק מציר הרשע, וארצות הברית לא יכולה הייתה ולא רצתה לחדש את תפקיד המתווך. טורקיה נכנסה לתמונה, וחמשת סבבי השיחות הלא ישירות שהתקיימו על אדמת טורקיה הניבו התקדמות של ממש בסוגיית המפתח של הסכסוך שבין סוריה ובין ישראל.

מילוי תפקיד המארחת והמתווכת בניסיון לפתור מרכיב מרכזי זה בסכסוך הישראלי-ערבי לא היה יכול אלא להעצים את ההערכה העצמית של טורקיה. הסיכויים למלא תפקיד מרכזי שכזה היו סיבה עיקרית לתגובתה הרפה של טורקיה להתקפה על הכור הגרעיני של סוריה ב-6 בספטמבר 2007, שיוחסה לישראל. על פי דיווחים בעיתונות, מכלי דלק ששימשו את המטוסים אשר התקיפו את הכור נמצאו על אדמת טורקיה.²

השיחות בין ישראל ובין סוריה הגיעו לסיום פתאומי כאשר נשיא סוריה בשאר אל-אסד החליט לבטלן בעקבות מבצע "עופרת יצוקה" ברצועת עזה, שנועד לעצור את ירי הטיילים מרצועת עזה לעבר ריכוזי אוכלוסייה אזרחית בישראל. הממשלה החדשה בישראל בראשות הליכוד, שנכנסה לתפקידה ב-21 במארס 2009, בחרה שלא להמשיך במסלול השיחות עם סוריה. ההחלטה לגיטימית, אך קרוב לוודאי שהיא לא הובהרה והוסברה כראוי לממשלת טורקיה.

חידוש השיחות בין ישראל לסוריה, המושהות לעת עתה – התפתחות לא בלתי סבירה – עלול להעמיס לחצים נוספים על היחסים שבין ישראל ובין טורקיה. הממשל האמריקאי בראשותו של הנשיא אובמה הפך על פיה את מדיניותה של ארצות הברית כלפי סוריה: מדיניות המגעים (engagement) הוחלה בצורה בולטת על סוריה. לאחר חמש שנים של היעדרות, יוצב מחדש שגריר של ארצות הברית בדמשק. הסנטור מיטשל, השליח המיוחד של ארצות הברית למזרח התיכון, הסנטור ג'ון קרי, יושב ראש ועדת החוץ של הסנאט, ופקידים אמריקאים נוספים פקדו לאחרונה את בירת סוריה. ישראל עשויה להעדיף את ארצות הברית בתפקיד המתווך, ואילו סוריה, בהתחשב ביחסיה המשופרים עם טורקיה, עשויה בכל זאת לבחור בטורקיה. ארצות הברית אינה יכולה

להתעלם מהעדפה זו של סוריה בלי להרחיק את אנקרה. מה שעלול להתרחש במקרה שסוריה וישראל יקבלו החלטה לחדש את השיחות הוא יזמת תיווך טורקית-אמריקאית משותפת, אך מאחורי הקלעים – נוסחה שאותה יוכלו סוריה וישראל לקבל. במאמר "אפס בעיות במדיניות החוץ של טורקיה" מזכיר שר החוץ דוואטולו את תיווכה של טורקיה בין סוריה לישראל כעדות להצלחת המדיניות בתכנונו.

השלב החדש ביחסים שבין טורקיה לאיראן קשור בקשר ישיר לסכסוך הסורי-ישראלי. הדיאלוג המשופר בין שתי המדינות היה מקור לדאגה עבור הקהילה הטרנס-אטלנטית ועבור ישראל. כבר שנים, אפילו לפני השתלטותה של ה-AKP על הממשלה באנקרה, טורקיה מעלימה עין ממשלוחי הנשק מאיראן לחזבאללה בלבנון, המתבצעים תוך כדי שימוש במרחב האווירי של טורקיה ושל סוריה. כל עוד שגשגו הקשרים הצבאיים בין ישראל ובין טורקיה, בחרה ישראל שלא להערים קשיים והתעלמה בגלוי מתפקידה של טורקיה באספקת נשק לחזבאללה. מצב זה יהיה חייב להשתנות, שכן תביעתה של ישראל מסוריה, בהקשר של משא ומתן להסדר הסכסוך בין שתי המדינות, תהיה להפסיק את הקשרים הצבאיים עם איראן ולחדול מלשמש צינור וספקית של נשק לחזבאללה. תביעה דומה תופנה גם לטורקיה.

תכנית הגרעין הצבאי של איראן הייתה סיבה נוספת למתח בין ישראל ובין טורקיה. בריאיון שנתן ראש ממשלת טורקיה רג'פ טייפ ארדואן ב-29 במרץ 2010 הוא הגן על איראן, וכאשר נשאל לעמדתו בנוגע להטלת סנקציות נגד איראן השיב: "סנקציות הוטלו על איראן כמה פעמים, אך מהי התוצאה? [...] מה שנדרש הוא דיפלומטיה, דיפלומטיה, דיפלומטיה. כל דבר אחר לא יעזור, זולת איום על השלום העולמי; והאם למפעילי הלחצים אין פצצות גרעיניות משל עצמם? טורקיה איננה מעצמה גרעינית, אך מדינה אחת באזור דווקא מחזיקה בנשק גרעיני". הוא לא השיב ישירות לשאלה אם הוא מתכוון בכך לישראל.³

חשוב מכך היה תפקידה של טורקיה, עם ברזיל, בהגעה ל"הצהרה משותפת" עם איראן ב-17 במאי 2010. הפסקה האופרטיבית המרכזית בהצהרה זו היא נכונותה של איראן להעביר 1,200 ק"ג של אורניום מועשר מדרגה נמוכה לטורקיה. תנאי ההצהרה אינם עומדים בתביעות חמש החברות הקבועות במועצת הביטחון של האו"ם, הממשיכות במאמצייהן לאמץ סנקציות חריפות יותר נגד איראן. מלבד המחלוקות הטכניות החדשות, מעורבותה של טורקיה עומדת בסתירה מוחלטת ל"שותפות למופת" שהנשיא אובמה העלה על נס בביקורו באנקרה, ומאותתת על עימות נוסף עם ישראל בכל הקשור לסוגיה הגרעינית.

זה יהיה מבחן מרכזי ליחסים שבין ישראל ובין טורקיה, שכן בשנת 2010 טורקיה היא חברה במועצת הביטחון של האו"ם. כחברה, הצביעה טורקיה ב-9 ביוני 2010 נגד החלטה 1929 של מועצת הביטחון של האו"ם, הקוראת להחמרת הסנקציות נגד איראן, עניין שנתפס בישראל כקיומי. כל עוד טורקיה בוחרת לחבור לאיראן ולסוריה, יהיה זה בלתי אפשרי עבור ההנהגה הישראלית להפקיד בידיה את תפקיד המתווך בשיחות עם סוריה.

הזווית הישראלית

ראש ממשלת טורקיה ארדואן הוא הפוליטיקאי הטורקי המוביל בביקורת נגד ישראל, והוא אינו היחיד. לאחרונה כמעט לא חלף שבוע ללא הצהרה ביקורתית מפיו, המגנה את פעולותיה של ישראל כמו שאלו נתפסות בעיניו. השורשים האידאולוגיים של ארדואן נטועים עמוק באסלאם, ובראשית ימיו בפוליטיקה היה חבר במפלגת הרווחה המוסלמית, שמנהיגה נג'מטין ארבכאן כיהן כראש ממשלה לזמן קצר בשנים 1996-1997.

יש כמה סיבות לעובדה שהארס של ארדואן נגד ישראל התברר רק לאחר מבצע "עופרת יצוקה" ברצועת עזה בשלהי שנת 2008 ובראשית 2009. אחת הסיבות היא אישית, ונוגעת לביקורו של ראש ממשלת ישראל אהוד אולמרט אצל ארדואן 72 שעות לפני תחילת המבצע. לא היה סביר לצפות שאולמרט יגלה למארחו על המבצע הממשמש ובא, אך ארדואן הוטרד מהאפשרות שייווצר הרושם כי ידע עליו מראש. טורקיה הייתה הראשונה שפתחה את שעריה בפני מנהיגי חמאס החדשים ברצועת עזה, שזכו בבחירות שהתקיימו ברשות הפלסטינית בינואר 2006; ב-16 בפברואר של אותה שנה נפגש ארדואן עם מנהיג חמאס חאלד משעל. כמו תגובתה הרפה של ישראל בנוגע לתפקידה של טורקיה בהעברת נשק לחזבאללה, אפשר להסביר את הימנעותה של ישראל מתגובה קשה בעקבות קבלת הפנים החמה למנהיג חמאס ברצועה שלא לפגוע בקשרים הצבאיים עם טורקיה. מעורבותו האישית של ארדואן בארגון IHH (בטורקית: "הקרן לסיוע הומניטרי"), הארגון שהיה אחראי למשט לרצועת עזה, עלולה להפוך לסלע מחלוקת נוסף בין שתי המדינות.

לפיכך אין לפרש את תגובתו של ארדואן למבצע של ישראל ברצועת עזה רק ככעס בשל סבלותיהם של האחים המוסלמים בעזה. יש להבין אותה כשילוב של שורשיו האידאולוגיים ושל התפקיד החדש שביקשה טורקיה לעצמה במזרח התיכון. אם זה אכן המצב, ישראל יכולה לעשות מעט מאוד כדי לפייס את ראש ממשלת טורקיה הנוכחי.

הדילמה של ישראל בעניין המשך שיתוף הפעולה הצבאי עם טורקיה עשויה להתברר כבלתי רלוונטית אם תימשך ההיחלשות השיטתית במעמדו של צבא טורקיה. בפברואר 2010 נעצרו יותר משישים קציני צבא בכירים, בשירות פעיל ובמילואים, והואשמו בתכנון הפיכה צבאית. בין אלה שנעצרו היו מפקדי הצי וחיל האוויר, שתי הזרועות הצבאיות שאָתן בוצעו התמרונים המשותפים בין ישראל ובין טורקיה. ללא קשר לאמיתות האישומים, יש להבין זאת כחלק מהמסע המתמשך של ממשלת טורקיה הנוכחית לשים קץ לתפקידו של הצבא כמגן המורשת של כמאל אטא-טורק בפוליטיקה של טורקיה. משקיפים אחדים הולכים צעד נוסף, ומסבירים את הלחצים של ארדואן על האיחוד האירופי להתחיל בשיחות לקבלתה של טורקיה לאיחוד כדרך לגייס את תמיכתו של האיחוד בביטול התפקיד המרכזי המסורתי שהיה שמור לצבא בפוליטיקה הטורקית, ובהכפפתו לשליטה המלאה של הרשויות האזרחיות. מדיניות ה"אפס בעיות" של טורקיה, מבית היוצר של שר החוץ דוואטולו, מצמצמת עוד יותר את חשיבותו של הצבא, שכן היא מתמקדת בשיפור הקשרים עם שכנות בעייתיות בעבר כמו ארמניה, סוריה, איראן וכן עם הכורדים.

המסד הצבאי בטורקיה היה גורם מרכזי בעידוד שיתוף הפעולה בין ישראל לטורקיה. באווירה הפוליטית הנוכחית בטורקיה, שיתוף הפעולה הצבאי עם ישראל צפוי ללא ספק להצטמצם, וצבא טורקיה אינו צפוי להשתדל למען המשך קיום הקשרים עם ישראל, שהם ללא ספק סוגיה חסרת חשיבות בין הצבא לממשלה. כשנשאל ארדואן בנוגע להסכמים בין ישראל ובין טורקיה, ככל הנראה בתחום הביטחון, הוא השיב כי הם נחתמו בעבר, ועודם תקפים, "כמובן רגשות אינם צריכים להשפיע על מקצת הצעדים שאנו נוקטים, אך אירועים העשויים להתרחש עלולים לגרום לנו לאמץ עמדות אחרות".⁴

אף ששר הביטחון אהוד ברק התקבל יפה בביקורו באנקרה בחודש ינואר 2010, לא צפוי ששיתוף הפעולה הצבאי והיזמות המשותפות בתחום הביטחוני ימשיכו להתקיים במתכונת דומה לזו שמלפני שנת 2008. תשובתו של ארדואן לשאלה בנושא זה עשויה לרמז על מדיניות שתאפשר רק את המשך קיומם של ההסכמים הנוכחיים במסלולם הנוכחי. חיל האוויר של ישראל מיהר להסיק מסקנות מההידרדרות ביחסים שבין ישראל ובין טורקיה, ועבר ליוון כחלופת מרחב אווירי לאימונים.⁵

בהקשר זה, אפשר לצפות שטורקיה, כחברה בנאט"ו, תנסה לצמצם את שיתוף הפעולה של ישראל עם הארגון. בשנים האחרונות שיתפו פעולה ישראל ונאט"ו בשיפור הקשרים ביניהן באמצעות "התכנית לשיתוף פעולה פרטני", אשר סוכמה בין ישראל לנאט"ו כחלק מ"דיאלוג הים התיכון". אפילו לאחר עלייתה של ה-AKP לשלטון לא

התנגדה טורקיה לקשרים המתהדקים בין נאט"ו ובין ישראל. כל זאת עשוי להשתנות, ומאחר שהחלטות בנאט"ו מתקבלות בקונצנזוס, טורקיה עלולה להטיל וטו על השתתפות כלשהי של ישראל בפעילויות של נאט"ו.

קשריה הכוללים של ישראל עם טורקיה יושפעו כמובן מקשריה של טורקיה הן עם ארצות הברית והן עם האיחוד האירופי. (ראיית כישלוננו של האיחוד האירופי לאפשר התקדמות משמעותית בשיחות קבלתה של טורקיה לאיחוד כגורם האשם בנטייתה של טורקיה לעבר שכנותיה הקרובות היא הסבר פשטני מדי). בעיני טורקיה חברות באיחוד האירופי פירושה גם קבלת החלטות קשות בסוגיות פנים, ולעת עתה, כל עוד אינה חברה באיחוד, היא יכולה להימנע ממנה. מנגד, אפשר להגדיר את כישלוננו של האיחוד האירופי לגרום לטורקיה להתמודד עם החלטות אלה, באמצעות האצת השיחות או לחלופין באמצעות הצעה לקרב את טורקיה לאיחוד האירופי על ידי הבהרת מה שהקנצלרית מרקל מכנה "שותפות מיוחדת" (privileged partnership) כשגיאה אסטרטגית חמורה.⁶ בגלל הנסיבות הפוליטיות הנוכחיות בטורקיה ובאירופה, קרוב לוודאי שחברות מלאה של טורקיה באיחוד האירופי תוסיף קול ביקורתי מאוד כלפי ישראל לקבוצה של מדינות באיחוד האירופי שדעותיה דומות, אך תרחיש זה עשוי להתברר, מנקודת מבטה של ישראל, כחלופה מזיקה פחות מאשר טורקיה הנסחפת לכיוון של קואליציה עם סוריה, עם איראן ועם ארגונים תת-מדינתיים כמו חמאס וחזבאללה.

כישלון של הממשלה המרכזית בעיראק לאחר יציאת הכוחות האמריקאיים עלול למשוך כל אחת מהשותפות בקואליציה הלא פורמלית ולהוסיף לאי-היציבות של האזור כולו. עם הפיכתה של איראן למעצמה גרעינית, טורקיה עשויה להחליט שלא לרכוש יכולות דומות, אך הברית עם איראן גרעינית עלולה להטות את האיזון האסטרטגי באזור, ולהעלות שאלות וחששות כבדים לא רק בישראל אלא גם במצרים, במפרץ ואפילו ברפובליקות של ברית המועצות לשעבר במרכז אסיה.

הקמתה האפשרית של מדינה פלסטינית, אם במשא ומתן להסדר או בהצהרת עצמאות פלסטינית חד-צדדית, עלולה לגרום חיכוך אפשרי נוסף בין ישראל ובין טורקיה. על אף עמדתה של טורקיה כלפי חמאס, היא צפויה להיות אחת המדינות הראשונות להכיר במדינה הפלסטינית ולהציע את תמיכתה הפוליטית בכל מקרה של מחלוקות בין מדינה זו ובין ישראל.

עם זאת, יש לציין כי המגזר הפרטי בטורקיה היה פעיל בקידום פארקים תעשייתיים בגדה המערבית, אשר יוסיפו אלפי מקומות לשוק העבודה הפלסטיני. כללית, קשרים כלכליים חזקים יותר עם ישראל, בפרט במגזר האנרגיה, עשויים להחליף את הקשרים

הפוליטיים והצבאיים בין המדינות. טורקיה הופכת במהירות לעורק מרכזי בתחום האנרגיה, במיוחד בתחום הגז הטבעי. אם כצרכנית ואם כספקית, בעיקר של גז טבעי, ישראל תהיה מעוניינת בשיתוף הפעולה עם טורקיה. המים יהיו תחום נוסף בו תפקידה של טורקיה יהיה משמעותי. אף שבעבר סירבה טורקיה להיות מעורבת בסוגיית מחלוקות המים בין ישראל ובין סוריה, ברור כי "שחרור" כמות גדולה יותר של מים לסוריה יוריד את הלחצים על ישראל, ירדן ופלסטין בהקשר זה, אם סוריה, כתוצאה מהזרמת כמויות גדולות יותר של מים מטורקיה, תשחרר מים רבים יותר במורד נהר הירמוך.

סיכום

יש כיום ראיות מספיקות להגיע למסקנה כי ישראל איבדה את טורקיה, בהנהגתה של "מפלגת הצדק והפיתוח", כשותפה אסטרטגית. השינוי במדיניות החוץ של טורקיה ובמדיניות האזורית שלה יחריף את המתחים בין שתי המדינות, שכן ישראל אינה צפויה לספק לטורקיה את ההזדמנויות שהיא מבקשת כמתווכת. מן הראוי שהשלכות בתחום האיוון האסטרטגי באזור תהפוכנה למרכיב קבוע בדיאלוג האסטרטגי של ישראל עם הקהילה הטרנס-אטלנטית, משום שהאינטרסים של האיחוד האירופי ושל ארצות הברית גם יחד עלולים לעמוד בסתירה לשאיפותיה של טורקיה באזור. ראש ממשלתה ופוליטיקאים בכירים נוספים מכחישים כל שינוי במדיניות החוץ של טורקיה. עם זאת, יזמתן של טורקיה ושל ברזיל, ולאחריה הצבעתן בעניין החלטה 1929 של מועצת הביטחון של האו"ם, מתקבלות בווינגטון ובכמה בירות אירופיות ומזרח-תיכוניות בחשש. אזרחי טורקיה יילכו לקלפיות פעמיים בשנים 2010-2011. בחודש ספטמבר 2010 ייערך משאל עם על שינויים בחוקה, הנתפסים בקרב האופוזיציה בטורקיה כניסיון של הממשלה להגביר את שליטתה על המערכת המשפטית. בנובמבר 2010 ייערכו בחירות כלליות. שני מבחנים קרובים אלה יכולים להסביר את האופן הפופוליסטי הגובר והולך שהנהגה הפוליטית מטפלת בו בנושאים שונים, ובהם נושאי חוץ. למרות זאת, אנקרה עשויה להידרש לכוון מחדש את עמדותיה ולמתן את הרטוריקה הפומבית שלה כדי להפיג את מקצת החששות שהיא יצרה לאחרונה. אל לישראל להיגרר לפרובוקציות מהצהרות וממעשים של טורקיה או לדחות אוטומטית יזמות ממשלתיות של ממשלת טורקיה. בכל מקרה, על דחייה להיות מועברת בערוצים הדיפלומטיים המתאימים, ללא סערה ציבורית: ראש הממשלה המכהן ירצה לנצל כל פעולה של ישראל לטובת המדיניות הפופוליסטית שלו, ואין סיבה טובה לספק לו הזדמנות לעשות זאת. עם זאת, ייתכן שהבחירות הכלליות המתוכננות להתקיים

בשנת 2010 לא יחוללו שינוי בפוליטיקה הטורקית ובשליטת AKP, וכל צעד או תגובה מצד ישראל עשויים להשפיע השפעה שולית בלבד על התוצאות. בהתחשב בשני המבחנים האלקטוראליים הצפויים לממשלת ה-AKP ב-18 החודשים הקרובים, טורקיה עשויה להמשיך לבלבל את בעלות בריתה המסורתיות. ניצחון למפלגה השלטת, בפרט בבחירות הכלליות הקרובות, עשוי לגרום לשינוי משמעותי באיזון האסטרטגי במזרח התיכון. מצב זה יצריך מתן מענה אסטרטגי, בין השאר בדמות יצירת מערך "דרומי" של מדינות שתורדנה מהיווצרות ציר רדיקלי "צפוני" הכולל את איראן, טורקיה וסוריה.

הערות

- 1 ריאיון לעיתון הטורקי *Sabah*, 4 בדצמבר 2009, וכן לפרשן סואט קימיקליוגלו: "לא, לטורקיה אין נוסטליגיה לתקופה העות'מאנית", *Project Syndicate*, 13 בדצמבר 2009.
- 2 *The New York Times* דיווח ב-10 באוקטובר 2007 כי ישראל חלקה עם טורקיה מודיעין בנושא הכור; העיתון *Der Spiegel* דיווח ב-11 בפברואר 2009 כי ראש הממשלה אולמרט זימן אליו את ראש ממשלת טורקיה מיד בתום המבצע.
- 3 *Der Spiegel*, March 29, 2010.
- 4 שם.
- 5 Hellenic Airforce Website, May 25, 2010.
- 6 אף שהשר הטורקי הממונה על המשא ומתן עם האיחוד האירופי אגמן באגיס אמר, כי המונח לא היה בשימוש בחקיקה בת 110 אלף העמודים של האיחוד האירופי, הוא הוסיף כי טורקיה אינה יכולה להעריך משהו שאינו קיים *Journal of Turkish Daily*, April 1, 2010.